

במאמר זה אנו מבקשים להתמקד בחלק מחיבורו הגדול הראשון, וליתר דיוק בהקדמות לפירוש המשנה, ולנסות ללמוד מתוך הערותיו בענייני רפואה על השכלתו אופי היקף ידיעותיו במדע הרפואה. החשיבות בחיבור זה הוא במועד כתיבתו המוקדמת, כנראה במהלך התמחותו במקצוע הרפואה, עוד בטרם שימש כרופא מעשי. אך תחילה נסקור בקצרה את הכינוגורפיה הרפואית של הרמב"ם.

צינוני דרך בתולדות חייו של הרמב"ם

בתולדות חייו של הרמב"ם עסקו חוקרים רבים. קיימות הרבה מסורות שאינן מבוססות וגם העוריות המוצקות יותר שרדויות במחלוקת, כגון כאשר לתאריך לידתו או זמן כתיבת כמה מחיבוריו. להלן יובאו כמה ציוני דרך משוערים על פי הבנתנו¹. מן הנתונים הדלים עולה שהרמב"ם נולד בשנת 1138 בעיר קורדובה שבספרד. משם נאלצה משפחתו לגלות ולנדוד עד אשר הגיעה לעיר פאס שבמרוקו בשנת 1160. משרבו רדיפות הקנאים המוסלמים גם בפאס, נמלטה המשפחה משם בשנת 1164, בדרכה לארץ-ישראל לשם הגיעה בשנת 1165. לאחר כמה חודשים ירדה המשפחה וגשתקעה במצרים. בסוף שנת תתקל"ז (1177) סיים הרמב"ם לכתוב את 'משנה תורה', ובשלהי אותה שנה טבע אחיו דוד כים ההודי. אחיו של הרמב"ם, שהיה סוחר, דאג לפנסתו ואפשר לו לעסוק בתורה ללא כל יגיעה², וכיוון שנפטר נאלץ הרמב"ם לעסוק במקצוע הרפואה למחייתו. בראשית שנות התשעים של המאה השתים-עשרה משנתפרסם כרופא מעולה הפך לרופא החצר (במשרה מלאה) של השליטים המוסלמים במצרים – וכמיוחד של השליט האיובי אלמלך אל-אפצל (עלה לשלטון במצרים בשנת 1198)³. הרמב"ם עמד בראש הקהילה היהודית במצרים (ראים אליהוד) בשתי תקופות: 1171-1177 החל מ-1195. הרמב"ם נפטר בשנת 1204.

1. על כמה מן המחקרים הרבים שעסקו בכינוגורפיה של הרמב"ם, ראה ר' האלוה, תולדות רבינו משה בן מימון, וינה 1884; מ': גליקסון, "חייו ופעלו", בתוך: קובץ 'הארץ', הוצ'ה, עמ' 30; ש"י כהנא, רבנו משה בן מימון, הוצאת יבנה בפולין, הוצ'ה; הרב י"ל הכהן מימון, ר' משה בן מימון: תולדות חייו ויצירתו הספרותית, ירושלים תש"ך [להלן: מימון]; ש"י גייטלין, "חייו הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית", פורקים, ד (תשכ"ח), עמ' 29-42 [להלן: גייטלין]; ש"ב אורבך, עמודי המחשבה היהודית, כ, ירושלים תשל"ב, עמ' 327-341; ש"י הכהן, "לתולדות הרמב"ם", דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 79-79; ר' שילת (מהודר), איגרות הרמב"ם, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' יט-כא; ר' קרמר, "אובדע תעודות מן הגניזה המצריות את הרמב"ם", בתוך: משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל (ע' פליישר, מ"ע פירדמן ור' קרמר עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 381-400.
2. ר"י שילת, איגרות הרמב"ם, תשמ"ז-תשמ"ח, עמ' רכט-ל [להלן: שילת, איגרות].
3. אין ספק שהוא שירת את בית אל-אפצל ואת חזן האליטות השלטניות עוד לפני כן, ראה מכתבו לר' יוסף ב"ר יהודה משנת 1192, בתוך: שילת, איגרות, עמ' שיג.

היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה מראשית דרכו הרפואית של הרמב"ם

מאת

דוד עמר

מעטים הם הפרטים הכינוגורפיים על הרמב"ם בחילת דרכו. אין אנו יודעים כמעט דבר אודות השכלתו או הכשרתו הרפואית, מתי והיכן למד ומי היו מוריו. בדבר אחד אין ספק: הרפואה תפסה מקום מרכזי בחייו; היא נחשבה בעיניו לאחת החכמות החשובות, לאמצעי לשמירת בריאות האדם כך שיוכל להגיע לשיא יכולתו בעבודת ה' ולמקור פרנסתו. השפעתה של חכמת הרפואה בתפיסתו של הרמב"ם באה לידי ביטוי לא רק בחיבוריו הרפואיים, אלא אף באלו התורניים שם מובאים ענייני רפואה בהקשרים שונים. דוגמה בולטת לכך ניתן למצוא בחיבורו 'משנה תורה'. דומה שהרמב"ם הוא הפוסק היחיד ששילב בחיבור הלכתי טהור פרק רפואי מובהק: פרק רביעי של הלכות דעות¹. פרק זה יכול היה להתקיים בחיבור בפני עצמו ומן הבחינה הזו הוא אינו נבדל כמעט מחיבורו הרפואי 'הנהגת הבריאות' שנכתב כשלושים שנה לאחר מכן. הערות בנושא רפואה ושאר חכמות ומדעים שילב הרמב"ם גם בספרו 'מורה הנבוכים'² ואפילו ב'ספר המצוות'³.

1. על חיבור זה ראה ד' עמר, שמירת הבריאות להרמב"ם: פירושו של ר' יעקב צהלון הרופא להלכות דעות פרק ד, נוה-צוף תשס"א, וכן ראה הלכות כלי המקדש א, ג: זקנה בושם – הם הקנים הדיקים כתבן הארומים הבאים מאיי הודו, ורחוק טוב הם ממני בשמים שנותנין אותם הרופאים בצורה.
2. ראה למשל רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"ו, ח"א, לד, עמ' גג; שם עב, עמ' קל; ח"ג, יב, עמ' רצד, שם כה, עמ' שלב; שם לו, עמ' שנט; שם מה, עמ' שצב.
3. בסוף הקדמתו למשנה תורה מצוין הרמב"ם שמניין מצוות התורה הנהוגות לדורות הוא שש מאות ושלש עשרה מצוות. מהם מצוות עשה מאתיים שמונה וארבעים סימן להם מניין אבריו של אדם. ומתם מצוות לא תעשה שלש מאות וששים וחמש סימן להן מניין ימי שנת החמה. שם, הערה יא – עמ' מח – מצוין ר"י קאפח לאחר שהפנה להקדמת ספר המצוות שאותו דרש שמצוות לא תעשה כנגד שס"ה גידים לא חזרו רבנו כי אין מניין שס"ה גידים ברוב ומגודר, ואין יודע על מה מדובר. ולפיכך

אין אנו יודעים מתי בדיוק למד הרמב"ם רפואה או היכן למד: ייתכן שכבר בעודו בספרד החל ללמוד את חכמת הרפואה.⁷ הוא היה מקורב לחוג תלמידיו של הרופא האנלולסי אבו מרואן אבן זהר (נפטר בשנת 1161),⁸ אך דומה שאת עיקר הכשרתו העיונית כמו גם זו המעשית קיבל בצפון אפריקה (= 'זמערב' בלשוננו) כפי שציין בחיבורו.⁹ למעשה, המיקום המדויק של הכשרתו של הרמב"ם איננו חשוב שכן בימי הביניים נמנו רופאי ספרד וצפון אפריקה עם אותה אסכולה רפואית, והיה מעבר מתמיד של מלומדים וידע בין שני אזורים אלה.¹⁰

מניתוח ציוני דרך בינוניים אלה ניתן להבחין בשלושה פרקים עיקריים בחיי הרמב"ם כאיש הלכה וכרופא:¹¹

א. ימי בחרותו של הרמב"ם והכשרתו הרפואית בספרד ובפאס (עד גיל 26). כל זמנו הוקדש ללימוד תורה ובמהלך תקופה זו הוא כתב את פירושו המשנה (1161-1168). למעשה עד גיל 33 הוא לא עסק הרמב"ם רבות ברפואה באופן מעשי, אלא בעיסוק מדומן ורשלי.¹²

- ב. הרמב"ם מחלק את זמנו בין כתיבת חיבוריו ההלכתיים ('משנה תורה': בין השנים 1178-1168 לערך);¹³ 'מורה הנבוכים': בין השנים 1187-1190 בקיבוצו) והנהגות תוכנית הלימודים של גערי המשכילים בארצות האסלאם באותה תקופה ללא בשנת העשרה שלום לימורי מדעים שונים ובראש ובראשונה מקצוע הרפואה, ראה ש. אסף, לתולדות החנך בישראל, ב. חל אביב תרצ"א, עמ' כו-לא, נה; א' שטראוס (אשחר), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב. ירושלים תשי"א, עמ' 351. אנב, מאייריהוף מציע את האפשרות שהרמב"ם לא למד מעולם רפואה באופן פורמלי, אלא היה אוטודידקט, ראה M. Meyerhof, "The Medical Work of Maimonides (S. W. Baron ed.), New York 1941, p. 267 of Maimonides".
8. רבינו משה בן מימון, סמי המות הרפואות בנגד, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תש"ב, עמ' 142 (להלן: סמי המות). במורה הנבוכים ח"ב, ט (מהדורת ר"י קאפח, עמ' קפא), מזכיר הרמב"ם מלומדים אחרים שעסקו במדעים וכן רוב החיבורים שעליהם מסתמך בספר 'ביאור שמו התחתון' הוא משל רופאים אנלולסים, ראה הקדמתו (מהדורת מונטנר), עמ' 16, אך הוא מביא גם הרבה לעדים אותם שמע בצפון אפריקה, ראה לעיל ההערה הבאה.
9. ספר הקצרת, מהדורת ז' מונטנר, עמ' 114 וכן ראה ביאור שמו הרפואות, מס' 380.
10. אבן אבן אצבעה, עיני אלנבאא פי טבקאת אלנבאא, בירוח 1965, העוסק בתולדות הרופאים מנסה את כל הרופאים האנלולסים המצויים באותו הפרק. עוד על הקשר שבין רופאי ספרד וצפון אפריקה נכתב בספרו של אבן מראד העוסק בתולדות הרפואה של הערבים, ראה אבראים בן מראד, "אלמנאךר אלחנפייה פי כחאב אלנאמע' לאבן אלכטאר", בתוך: בחוח' פי תאריח' אלטב ואלעידלה ענר אלענר, בירוח 1991, עמ' 43-47.
11. סיכום ביבליוגרפי על הרמב"ם כרופא, ראה י. טברסקי, מכוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 2, הערה מס' 2 (להלן: טברסקי).
12. מועד כתיבתו של משנה תורה המדויק אינו ברור – יש המקדימים בטעם ריש המאחריים. מכל מקום, יצירה זו כמו גם פירושו המשנה לא נחתמה ויערכנה במשך כל ימי חייו, ראה טברסקי, עמ' 16-17.

היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה

הציבור היהודי ובין עיסוקו כרופא מעשי (מגיל 33 ועד גיל שנות החמישים המוקדמות לחייו).¹³

ג. לרמב"ם כרופא יצא מניסיון והוא הפך לרופא חצר,¹⁴ ומשום כך לא נותר לו די זמן לעסוק בתורה וכמעט כל זמנו מוקדש למלאכת הרפואה המתישת את כוחו. בתקופה זו נכתבו רוב חיבורי הרפואה שלו (מראשית העשור החמישי לחייו ועד סוף ימיו כמעט בגיל 66).¹⁵

כאמור, בחרנו לעסוק במאמר זה בהיבטים הרפואיים העולים מהקדמותיו של הרמב"ם לפירושו המשנה, בהם אנו רואים את הרמזים הקדומים ביותר בקריירה הרפואית של הרמב"ם. אנב כן, מטרת מאמר זה להאיר כמה סוגיות הקשורות למודע הרפואה בימי

13. ראה מכתבו לר' יוסף ב"ר יהודה משנת 1192 (שילת, עמ' שיג); מכתבו לחכמי לונדל משנת 1199 (שילת, עמ' תקכ), מכתבו לר' שמואל אבן חיבון משנת 1199 (שילת, עמ' תקכ-קנא). מתי החל הרמב"ם לשמש רופא חצר – לא ברור, על פי הידיעה המוקדמת ביותר מדובר בסוף ימי שושלת בני עלי המצרית דהיינו בסוף ימיו של החליף הפאטימי האחרון – בשנת 1171 לכל המאוחר, ראה אבן אלקפס, תאריח' אלחנבאא, מהדורת J. Lippert, עמ' 1903, עמ' 319. מן הסיפור עולה כי הרמב"ם נתבקש לנסוע למלך הפונטיק באשקלון ולהעניק לו שירות רפואי, אך הוא סירב. סוגיה אחרת, היא הידיעה שהרמב"ם שימש רופאו של צלאח אלדין. ידועה זו מהפיעה אך רק אצל אבן אצבעה, עמ' 582. לדעת מאייריהוף הרב אידע כבר בשנת 1171, כאשר מונה צלאח אלדין לנציב מצרים, ראה, "Medieval Jewish Physicians in the Near East, from Arabic Sources", p. 447 M. Meyerhof, ISIS, 28 (1938).
14. ראיס אלחורר), היה זה מינוי רשמי שהחליף את בית נתנאל הלוי (ששימש כרופא חצר לשליטים הפאטימים האחרונים). מינוי זה לא חבט ממנו לעסוק בפועל במלאכת היינות שגולה זמן רב (גריטין, עמ' 31-34). דומה שבמינוי זה היה ברור גם מינוי לאחד מרופאי החצר של צלאח אלדין – לא החשוב שבהם – תפקיד שאפשר לו בתקופה זו (עד שנת 1177) להמשיך לעסוק בכתיבת חיבוריו התורניים. הנחה זו יש לראות גם על רקע העובדה שאת צלאח אלדין שירתו (על פי אבן אבן אצבעה) רופאים רבים, ליתר דיוק לפחות 21 רופאים, שבעה מהם במצרים (ככלל הרמב"ם), ראה S. Jadon, "A Comparison of the Wealth, Prestige, and Medical Work of the Physicians of Salah al-Din in Egypt and Syria", Bulletin of the History of Medicine, 44 (1970), pp. 64-75; Idem, "Sulhan Saladin's Physician on the Transmission of Greek Medicine to the Arabs", Bulletin of the History of Medicine, 18 (1945), p. 169
15. 151-161, מטיל ספק אם אכן שימש הרמב"ם רופאו של צלאח אלדין. אין מחלוקת על כך שהרמב"ם שירת את אלמלך אלנאפעל.
14. כבר בשלהי שלטונו של אלנאפעל (1198-1200) היה הרמב"ם חולה מאוד וסיפק לו שירותו רפואה מומינת חוליו באמצעות שליח, ראה חיבורו הרפואי האחרון, תשובות רפואיות, מהדורת מונטנר, עמ' 153. וכן השווה מכתבו לחכמי לונדל משנת 1199, שילת, עמ' תקכ. נראה שבשנותיו האחרונות (1201-1204) הוא מיהם לטפוח

משל זה, שיהיה אדם שמוזג נוטה אל היובש, ויהיה עצם מוחו זך, מעט הלחיות. הגנה זו יקלו עליו חזקיה והבנת העניינים יותר מאשר על איש בעל ליחה לבנה, רב הלחות במוח (עמ' רמח-רמט).

בתיקון המידות על האדם לעמוד על המשמר ולבדוק שלא חל שינוי לרעה בהתנהגותו, כמו שהאדם הבקי ברפואה צריך לבדוק שלא חל שינוי במוזגו, דבר שעשוי להביא להתדרדרות במצב בריאותו:

והנה כבר התבאר מכל מה שזכרנוהו כזה הפרק, שראוי לכוון אל הפעולות הממוצעות, ושאינן לצאת מחוץ אל קצה משני הקצוות אלא על צד הרפואה העמידה כנגד כהפך. וכמו שהאדם היודע במלאכת הרפואה, אם יראה שמוזגו השתנה שנוי מועט, לא יזיח, ולא יניח החולי להתחזק עד שיצטרך לרפואה חזקה בתכלית, ואם ידע שאיבר מאיברי גופו חלש, ישמרנו תמיד, ויתרחק מן הדברים המזיקים לו, ויכון למה שיועילנה, כדי שיבריא זה האיבר או כדי שלא יוסיף חולשה (עמ' קלט-רמ).

הרופאים ומלאכת הרפואה

הרמב"ם ראה במלאכת הרפואה את החכמה הנעלית ביותר:

זעל זה ההקש יהיה למלאכת הרפואה מברא גדול מאד במעלות, וכדיעת ה', ובהשיג ההצלחה האמיתית, ויהיו למודה ודרישתה עבודה מן העבודות הגדולות, ולא תהיה או כאריגה וכנגרות' (עמ' רמב) ¹⁶.

מלאכת הרפואה דורשת ידע ומיומנות מקצועית של הרופאים. הרמב"ם עורך השוואה בין הידע הנדרש מן הרופא המרפא את הגוף ובין האדם אשר צריך לתקן את מידותיו דהיינו רפוי הנפש:

וכמו שהרופא אשר ירפא הגופות, צריך שידע תהלה הגוף אשר ירפאהו בכללו, וחלקי הגוף מה הם, רצוני לומר: גוף האדם, וצריך שידע אילו דברים יחלוהו ויורחק מהם, ואילו דברים יבריאנהו, ויכון אליהם – כן אשר ירפא הנפש וירצה לתקן המדות, צריך שידע נפש האדם בכללה ובחלקיה, ומה יחלה אותה, ומה יבריאה (עמ' רכח).

18. על השיבוטה של מלאכת הרפואה בעיני הרמב"ם ניתן ללמוד במשל בו הוא מאפיין את האדם החכם ומנה את הרפואה ראשונה מ'קרב שאר החוכמות: 'ואני אתן לך כזה משל מבראי, והוא, נניח שאמרנו לאיש מאנשי החכמה ברפואה, ובחשבון ובחבור תגונים, בקי בטבעיות, חריף השכל, טוב הטבע (עמ' נג). בפירושו למשנה בפסחים ת, י הגן הרמב"ם על מלאכת הרפואה וחקף בחריפות את הסכלים שטענו שאסור לפנות לרופאים ולשימוש בהרפואה משום שבכביכול הדבר פוגם במידת הכתחון בה. על חוקפה ההלכתי של מלאכה זו, ראה פירושו לכלים א, ה.

הביניים ועל מקומו בהשקפת עולמו של הרמב"ם ¹⁵. אגב כך יתבארו כמה עניינים ומונחים הקשורים לרפואה ולסומני מרפא שלא עסקו בהם פרשני הרמב"ם כעבר אולי מחמת חוסר בקיאותם בנושא ¹⁶.

תורת היסודות, המזגים והלחות
חכמת הרפואה כיומי של הרמב"ם הייתה מבוססת על תורת היסודות, המזגים

והלחיות. בבסיס תורה זו התנחה שהעולם וברואיו בנויים מארבע יסודות מנוגדים (אש, אוויר, מים ואדמה) המתקיימים באיזון מיוחד המאפשר להם לקיים את גוף הברואים בהרמוניה מלאה. ארבעת היסודות האלה מגולמים בארבע תכונות: חום, יובש, קור ולחות, הערוכות בזוגות ויצרות את 'טבעו' של היסוד (למשל כוח האש הוא חם ויבש). כל דבר כיקום – ובכלל זה האדם – הנו תערובת של ארבעת היסודות על תכונותיהם. בכמויות וכיחסים שונים ואתה תערובת היא זו המקנה לו את 'המוזג'. לכל אדם יש מוזג אישי הנקבע על ידי הגורם התורשתי, אך גם עשוי להשתנות בהתאם לגילו, לתנאי אקלים, לעונות השנה ועוד. מלבד זאת, גופו של האדם בנוי מארבע 'לחות' יסודיות (דם, ליחה לבנה, מרה צהובה ומרה שחורה) המותאמות ליסודות ולתכונות היסוד שלהם. המיזגה בין הלחות ובין הרכבן בנוף משתנה מאדם לאדם ומכאן גם ההבדלים בין המזג (שמפרמנט) של אדם אחד לזה של משנהו. בריאות האדם מבטאת למעשה את האיזון האידיאלי בין ארבע הלחות ובין תכונותיהן; מחלה נגרמת לפי תורה זו כתוצאה מהפרת האיזון בעיניהן ¹⁷.

העקרונות של תורת הרפואה נחקבלו כדבר שאינן עליו עוררין, והיוו את הבסיס העיוני והמעשי בכל הקשור להבנת תפקוד גוף האדם ונפשו ולשמירה על בריאותו ודרכי הטיפול במחלותיו. למורם היה אפוא תנאי בסיסי בכל תוכנית הכשרתו של רופא מן המניין. הרמב"ם מציין עקרונות אלה על מנת להמחיש רעיונות רבים על דרך המשל. כך כאשר הביא דוגמה לדבר וניגודו כתב: 'כמו שלא ידע הדג (שטבעו קר ולח) יסוד האש, להיות בהפכר (עמ' קלה). לכל אדם מוזג אישי המשפיע על תכונותיו כמו למשל על כושר הזכרון וההבנה:

15. כל הציטוטים ומראי המקום יובאו מתוך המהדורה של הרב יצחק שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ו, ובמידת הצורך נשווה למהדורות הרב יוסף קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, א, ג, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז.

16. ראה למשל הרב שילת, הקדמות, עמ' מט, הערה 42; עמ' רלז, הערה 28, שאת שמות הסמנים המופיעים בכתבי הרפואה של הרמב"ם הוא השאיר בצורתם הערבית וללא ניקוד משום חוסר בקיאותו בהם ובסמנטיקה.

17. על עקרונות אלה ראה בהרחבה בספרי, שמירת הבריאות להרמב"ם, עמ' 37-45; ד, עמר וי, ברכמן, צרי הגוף לרבי נתן בן יואל מלקויה, תל-אביב תשס"ד, עמ' 67-88 [להלן: צרי הגוף].

סירא (אחד הספרים החיצוניים) אותם חשב לדברים בטלים והזויים 'מענייני הכרת פנים (במקור הערכי: אלפראסה), אין חכמה בהם ולא תועלת' (עמ' קמ).

מונחות ותנהגת הבריאות

הרפואה הקדומה עסקה בשמירת בריאותם של הבריאים (רפואה מונעת) ובטיפול במחלותיהם של החולים. חלק ניכר משמירת הבריאות הוקדש לתזונה נכונה, כלומר לטיב המזונות והתאמתם למוג האדם ולאכליה סדירה ומבוקרת. נקודת המוצא של תפיסה זו הייתה שתזונה לקייה היא מקור לרוב המחלות, כדברי הרמב"ם: 'זרוב החולאים שבאים על האדם אינם אלא או מפני מאכלים רעים או מפני שהוא ממלא בטנו ואוכל אכילה גסה אפילו מאכלים טובים' (הלכות דעות פ"ד, טו).

בהקדמותיו למשנה מונה הרמב"ם מקצת מן המאכלים המגוננת שהיו נותנים המלמדים לנערים הקטנים על מנת לחבב עליהם את לימוד התורה: 'אגודים, תאנים וחתיכת סוכר (עמ' קלא). בהמשך הוא מונה כמה מאכלים 'מוזיקים' שראוי לו לאדם להתרחק מהם: 'בצל, שום ודגים; ואין זו דוגמה מקרית שכן אלו נכללו בין המזונות שאליהם התאוו בני ישראל במדבר (במדבר י"ה) כאשר התלוננו על טעמו של הפן. בני ישראל נמשלו לאדם שהתרגל למאכלות רעים ולפיכך גם אם יאכל מאכלים מתוקנים הללו לא ייעילו לגופו, אדרבא הוא ידחם כמלידה:

ואם אתה, המעניין, מאחת משתי הכחות הראשונות – אל תעין בשום דבר מזה הענין, לפי שלא יאות לך דבר מהם, אלא יזיקך ותשנאוהו. ואין יאותו המזונות קלי הכמות, ממוגי האיכות, לאדם שכבר התרגל במונחות הרעים, הכבדים, אלא תראה מאמר אותם שהתרגלו באכילת תבצ' ותשום ודגים, על המן: מה הוא, 'ונפשנו קצה בלחם הקולקל' (עמ' קלה).

דברי הרמב"ם נאמרו בנוגע ללימוד התורה ולהבנת הכוונה האמתית של התורה, מנת חלקם של קבוצת אנשים מצומצמת (אנשי הכת השלישית), בניגוד לאותם אנשים סכלים המבינים את דברי התורה רק על דרך הפשט ומחמת חסרון ידיעתם והבנתם עשויים להוציא לעז על דברי חכמים. מכל מקום, הדוגמאות שהביא הרמב"ם למאכלים רעים נזכרו גם בחיבורים מאוחרים יותר שלו. בהלכות דעות כתב הרמב"ם:

ויש מאכלות שהן רעים... לפיכך ראוי לאדם שלא לאכול מהן אלא מעט ואחר ימים הרבה. ולא ירגיל עצמו להיות מוזנז מהם או לאוכלן עם מזונות תמיד, כגון: דגים גדולים... והכרוב והחציר והבצלים והשומים והחרדל והצנון. כל אלו מאכלים רעים הם, אין ראוי לאדם לאכול מאלו אלא מעט עד מאד ובימות הגשמים, אבל בימות החמה לא יאכל מהן כלל (הלכות דעות פ"ד ט). וכן כתב

24. ראה למשל העמק כחב המיני של רופא יהודי מן המאה השש-עשרה אצל א' כהן, א' סימון-

הרמב"ם מדמה את הנהגת השופט לזו של הרופא הבקי כך שעליו לנסות ולנווט את מהלך המשפט בצורה נבונה ורק אם אין הדבר עולה בידו עליו לעלות בהדרגה את רדך ניהול המשפט לרמה תקיפה יותר.

ובכלל צריך השופט להיות כרופא הבקי. לפי שהרופא הבקי, כל זמן שיכול ואפשר לו לרפא במונחות – לא ירפא ברפואות. ואם יראה כי החולי חזק מהרפא במונחות – ירפא ברפואות קרובות אל המונחות, כמו המשקים והמרקחות המבשמים המתוקים. ואם יראה כי החולי יותר חזק, ושאלו הדברים לא יכניעוהו ולא יעמדו כנגדו – יחזיל ברפוי כמה שהוא יותר חזק, וישקה החולה 'אלסקמוניה' רישום אלחנטל' ר'אלצבר', וכיצא כאלה מן הרפואות המרות והמאוסות, (הקדמה למשנה, עמ' מח – מט, והשווה עמ' ולז, הערה 28).

הטיפול ההדרגתי דהיינו השימוש בתרופות חזקות רק בלית ברירה ולאחר היוועצות עם רופא בקי ובעל נסיון היא הנחייה המופיעה אצל הרמב"ם גם בספרו 'נהגות הבריאות', שנכתב בשנת 1198. הנחייה זו מובאת גם בחיבורי 'רופאים מפורסמים אחרים מימי הביניים' שהביאו כדוגמה לתרופות חזקות את אותם סמנים שהוזכר הרמב"ם בהקדמותיו למשנה: 'סקמוניא' (או 'מחמודה') הוא צמח התכלכל הרפואי (Convulvulus scammonia), 'שחם אלחנטל' הוא המיצוי שהכינו מאבטיח הפקיעה (Citrullus colocynthis) ו'צבר' הוא האלוי (Aloe). מדובר אפוא בתבניות קבועות וידועות שהיו מקובלות בספרות הרפואית מאותה תקופה.²²

הרמב"ם יצא נגד אותם אנשים המחשיבים את עצמם למשכילים: 'הטוענים לחכמת הרפואה וההזויים בגזות הכוכבים, לפי שהם לפי מחשבתם מחודדים וחכמים ופילוסופים; וכמה רחוקים הם מן האנשות אצל הפילוסופים כאמת: (עמ' קלד). כמאמר זה מכוון הרמב"ם לחוג משכילים שהיו בימיו שעמם נמנו גם רופאים. לדעתו, את אותם אנשים אין ללמד סתרי תורה שנאמרו בדרך משל וחייה שכן הדבר עלול להביא רק לנזק ולחילול ה'.

בימי הביניים היו שהחשיבו את חכמת הפרצוף (פראסה)²³ לאחד הענפים של חכמת הרפואה.²⁴ הרמב"ם סבר שאין בה משג. את זאת אנו למדים, אגב התייחסותו למשלי בן

19. רבינו משה בן מימון, תנהגת הבריאות, מהדורת ד' מונטנר, ירושלים תשי"ז, עמ' 45.
20. למשל עליו אכן רבן אלטבר', פרוס אלחכמה פי אלטב, מהדורת מחמד זכרי אלצדיקי, לוקנו 1928, עמ' 414.

21. ד' עמר ועי' חזות, 'אבטיח הפקיעה ככלכלת העיני ענה בעת החדשה', קורות טו (תשס"ג), עמ' קג-קט.
22. בהודגמות אחרת העלנו השערה שאולי הרמב"ם השפע מחיבורו של אבן כלארש, ראה ד' עמר ורי סרי, 'אבן כלארש: מגדולי רופאי ספרד', קורות טו (תשס"א-תשס"ב), עמ' פה-פו. אולם נראה שצדדובר בחומר עוד יותר קדום; בפרק הארבע-עשר בחיבורו של גליניוס 'פי חילת אלברא' נזכרו

בספרו 'הנהגת הבריאות': 'ודגים רובם מזונם רע... ואלם המאכלים הרעים לאנשים כולם הם: השומים, הצלים ותכרתי (=החציר)'.²⁵

סמוני מרפא ועל וטיפול בהועלות

תכלית מעשי הבריאה אינה תמיד יודעה מחמת חסרון ידיעותינו, אך בדרך הנסיון האנושי המצטבר במשך הדורות, עשויות להתגלות תגליות חשובות, כמו למשל גילוי חשיבותם הרפואית של צמחים ובעלי חיים:

וכן אילנות, מהם למזוננו, ומהם לרפואתנו ממחלותינו, וכן העשבים, וככה כל המינים. וכל מה שתמצא מבעלי החיים והצמחים שאין בו תועלת ואינו זן לפי מחשבתך - הרי זה לחולשת מדענו. ואי אפשר לכל עשב וכל עץ מין מבעלי החיים, למין הפיל ועד התולעת, מבלתי היות בו תועלת מה לאדם. וראויך על זה, שבכל דור ודור נגלית תועלת עשבים ומינים מן האילנות שלא נגלתה לקודמים, ויפיקו מהם תועלות רבות. ואין ביכולת איש להקיף תועלות כל צמחי הארץ, ואלם יגלה זה בדרך הנסיון במשך הדורות. ושמא תאמר: ולמה נביאו הסמים המומחים, כגון 'אלישי' ו'חשישת אלדם', אשר בהם המתת האדם ולא תועלתו? - ראוי שתדע שיש בהם תועלות, שאף על פי שימיתו כשיאכלו - לא ימיתו כאשר ישימו אותם על שטח הגוף. ואם יתברר לך שיש תועלת גדולה לאדם בנחשי האפעה - כל שכן כמה שלמטה מזה (עמ' נר).

הרמב"ם מתייחס במיוחד לצמחי הרעל, שכן רבים מהם משמשים במינון נמוך צמחי מרפא. בצמחים אלה כמו הביש' הוא האקוניטון (Aconitum)²⁶ ו'חשישת אלדם'²⁷ השתמשו לטיפול חיצוני.

בנוסף לצמחים אלה הזכיר הרמב"ם את השימוש בנחש ה'אפעה', אחד המרכיבים החשובים של ה'תריאק' - תרכיב נוגד רעלים.²⁸ הרמב"ם אף ייחד חיבור לנושא זה: 'סמי המות הרפואות כנגדם'.²⁹ את השימוש ביין לצורך הכנת שיקוי רפואי נוגד רעלים מזכיר הרמב"ם אגב משל הבא להמחיש את תכלית הסכלים הנבערים בעולם. לדעת הרמב"ם, תפקידם של אלה הוא לשרת ולשמש את אנשי החכמה, גם אם אין הדבר ניכר

25. הנהגת הבריאות, עמ' 37-39.
26. על צמח זה, ראה צרי הגוף, עמ' 167.
27. אבו אלח'יר אלמסבילי, עמדת אלטיביב פי מערכת אלנבאת, בירות 1995, עמ' 192, מצייין שהוא שם קיבוץ לצמחים שונים שלהם תכונה של עצירת רס. בהקדמה לפירוש המשנה, הע' 100, הציע המהדיר ר"י קאפח שאולי מדובר בצמח הדרקונית (למשל: Dracaena draco) הנקרא בערבית בשם 'דס' אל'אח'ירין. תיאורו של צמח זה מצוי בצרי הגוף, עמ' 177: 'זוהו עצירת צמח אדום. חם בראשונה, יבש בשנית, יעצור וימנע ערירת הדם'.
28. ד' עמר, 'ייצוא התריאק מארץ-ישראל ושימושי בימי-הביניים', קורות יב (תשנ"ו-תשנ"ז), עמ' טו-כת.
29. רבנו משה בן מימון, סמי המות והרפואות כנגדם, ירושלים תש"ב.

היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה

באופן מיידי. משל לכך הוא האדם העשיר המצווה על עבדיו לבנות לו ארמון או לנטוע בעבורו כרם גדול. דומה שהרמב"ם מתייחס למציאות שהייתה מקובלת בימיו באנדלוסיה - 'כמו שעושים המלכים':

ויהיה אותו הארמון מזומן לחסיד שיבוא בזמן מן הזמנים, ויחסה יום אחד בצל קיר מקירות אותו הארמון, ותהיה לו כזה הצלה מן המות, וכדי שילקח מאותו הכרם יום אחד רשל יין, ויעשה ממנו 'תריאק', שתהיה בו הצלת איש שלם אשר הכישו אפעה (עמ' נט).

ואכן בספרו הרפואי הוא מציין שיש מהרופאים שהמליצו לשתות את התרופות נגד ההכשת עם יין.³⁰

הנפש הפועלת באדם

כידוע ראה הרמב"ם את הזיקה שבין הגוף ובין הנפש ואת ההשפעה ההדדית בתהליך שמירת הבריאות, בהתהוות המחלה ובריפוי.³¹ משום כך היה על הרופא המבקש לרפא את החולה להבין את אופן תפקוד גוף האדם ולהכיר את הנפש שלו שכן הדברים הללו מהווים תנאי בסיסי לריפוי. לשיטתו של גאלינוס (131-200), מי שנחשב ל'ראש הרופאים', שולטת בגוף האדם הרוח הנפרדת לשלוש נפשות (או רוחות): טבעית, חיונית ונפשית.³² לעומתו סבר הרמב"ם שמדובר בנפש אחת שלה כמה פעולות;³³ מן הבחינה הזו הוא יצא הרמב"ם נגד התפיסה המקובלת 'כמו שחורשבים הרופאים' (עמ' רכז).

בהקדמתו למשנה כותב הרמב"ם כיצד יש לטפל במי ששקע בדיכאון:

וכן אם התעוררה עליו מרה שחורה, יסרנה בשמיעת שירים ומיני נגינות, ובטויל בנגנות ובכנינים נאים, ובישיבה עם צורות נאות, וכיוצא בזה ממה שירחיב הנפש, ויסיר דאגת המרה השחורה ממנה' (עמ' רמא).

שנים רבות לאחר מכן, העיד הרמב"ם על עצמו שטיפל בכמה אנשים שסבלו מ'מחלת המלכים, כמרה שחורה העוברת לצד המניה'.³⁴ כמו כן הוא מתאר טיפול על ידי נגינה ושאר דברים נעימים שהציע לאחד השליטים המוסלמים.³⁵

30. הרמב"ם, סמי המות, עמ' 105.
31. ראה במבוא של ד' מונטנר להנהגת הבריאות, עמ' 17-19 וכן שם, עמ' 58-63; מימון, עמ' קמח-קנא; ח"ה לר, 'הרמב"ם כחור רפא ורופא', הרמב"ם, קובץ תרנ"ז-תרע"ב (בעריכת הרב י"י הכהן פישמן), ב. ירושלים תרע"ז, עמ' רכז-רמ; רייכמן, 'Some Insights into Maimonides' Approach to Mental Health Issues', Northvale, New Jersey, London 1993, pp. 167-174.
32. ראה בהרחבה, צרי הגוף, עמ' 76-78.
33. על מותה של הבחנה זו אצל שילת, עמ' רסב-רסג.
34. תשובת רפואיות, מהדורת ד' מונטנר, עמ' 105.
35. ראה בהרחבה, צרי הגוף, עמ' 76-78.

ואולם בעוד שכאן הרמב"ם התכוון לטיפול בנפש האדם, היינו עיבוד כוחות החיים המשפיעים על בריאות האדם, הרי שלאורך כל הקדמותו למסכת אבות הוא עוסק ברפוי הנפש, רוצה לומר הטיפול בנעות ובמידות הרצויות לאדם. לצורך לימוד חיוק המדות המוסריות עורך הרמב"ם השוואה בין בריאות הנפש ובין בריאות הגוף: 'אמרו הקדמונים: לנפש בריאות וחולי, כמו שלגוף בריאות וחולי' (עמ' רלב). וכשם שהרופאים אמונים על הטיפול במחלות הגוף כך החכמים אמונים על הטיפול במחלות הנפש: וכמו שהחולים, כאשר ידעו חוליים ולא ידעו מלאכת הרפואה, ישאלו הרופאים ויודיעום מה ראוי שיעשו, ויהיוהו ממה שידמיהו וכרחיים לקחת הדברים המאוסים והמורים, עד שיבריאיו גופותיהם... (עמ' רלג).

הטיפול בעיקרו נועד להחזיר את הגוף והנפש לאיזון באמצעות הרופות שטבען מנוגד:

ידיהו האיש הזה כבר חלתה נפשו - צריך שינהגו ברפואתו כדרך רפואת הגופות בשוה. וכמו שהגוף, כאשר יצא משווי, נראה אל איזה צד נטה ויצא, ונעמוד כנגדו בהפכו, עד שישוב אל השווי... (עמ' רלו).

הרמב"ם מבקר את הסכלים המתכוננים כיצד מטפלים הרופאים בגוף או לחילופין בחסידים המטפלים בחולי הנפשות ובסכלותם הם מטפלים באותו אופן כמי שבריאוו תקנה ואינו צריך רפואה:

ראין משלם אלא משל סכל במלאכת הרפואה, שראה הבקיאים מן הרופאים שהשקו חולים נוטים למות סמים חריפים והפסיקו מהם המזון. והבייאו מחלים, ונצלו מן המות הצלה גדולה. ואמר אותו הסכל: אם אותם הדברים מבראים מן החולי, כל שכן שיעמידו הבריא על בריאותו או יסיפו בה, והתחיל לקחת אותם המיד ולהתנהג בהנהגת החולים, שהוא יחלה בלא ספק' (עמ' רלז-רלח).

דין ומסקנות

במאמר זה נדונו כמה דוגמאות לשימוש של הרמב"ם בחכמת הרפואה לצורך המחשת דבריו בהקדמותיו למשנה. דוגמאות נוספות ניתן למצוא גם בהערותיו הרבות בפירוש המשנה עצמו לכל אורכו, בעיקר בתיאור הצמחים שנודעו כסגולותיהם הרפואיות בקרב הרופאים בימיו.³⁵ כל כתיבתו שזורה במשלים השאולים מעולם

35. שם, עמ' 150; מ"ש גשורי, "מסיקה רפואייה בספרות הרמב"ם ותקופתו", בתוך: י"ל הכהן פישמן (עורך), קיבוץ תרדני מודעי, ב. ירושלים תרצ"ה, עמ' רפח-שכ.
 36. ראה להלן כמה דוגמאות. לפי פירוש המשנה, מהורות ר"י קאסח: טופח (פאה ה, ג), לפסן (כלאים א, ה), נץ החלב (שביעית ז, א), קוניית (שביעית ח, א), שומנית (כלאים א, ג, הערה 32), שמרקיץ (עקצים ג, ב), תיה (עקצים ג, ה).

היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה

הרפואה של ימינו. ובעיקר נשען הרמב"ם על עקרונות תורת הרפואה הבסיסיים בעבור כל רופא.

אחד הדברים הבולטים העולים מניתוח ההיבטים השונים בהקדמותיו היא כתיבתו הבשלה והמגובשת כבר בשנות העשרים לחייו - ראשית הקריירה הרפואית שלו - כתיבה שלא השתנתה עם השנים בכל כתביו.³⁷ דבר זה מעיד שהרמב"ם רכש את השכלתו הרפואית באופן שיטתי, מסודר ומקיף מחד וכן מעיד הדבר על כישוריו הנדירים וגדלותו מאידך, כך שכסופו של דבר לא היה כמעט פער בין דעותיו בנושא הרפואה בין תקופת חייו הראשונה, בהיותו רופא מתלמד, בעל הכשרה תיאורטית ובקיאיות נרחבת, ובין תקופת חייו המאוחרת, כאשר כבר שימש כרופא עתיר ניסיון ששמו יצא בכל הארצות.

ניתן לומר שבתחילה הייתה הרפואה אצל הרמב"ם אמצעי להרחבת הידע המדעי, והיא עמדה ברקע פעילותו התורנית, אלא שלמורת רוחו היא קנתה לה אחיזה עם הזמן עד שנאלץ להשתעבד לה ולהזניח את לימוד התורה. כאמור, חכמת הרפואה הייתה אפוא ציר מרכזי וחשוב לאורך כל חייו של הרמב"ם.

37. מאפיין זה עולה גם בכל הקשר לאמתנות דעות בניגוד לעיניי ההלכה, ראה הערת הר"י שילת, הקדמות, עמ' יב-יג.